

С.П. Шендрикова

Таврійський національний університет
ім. В.І. Вернадського

ВСЕСВІТНІЙ МУСУЛЬМАНСЬКИЙ КОНГРЕС (ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ ДО ЙОГО СКЛИКАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.)

Ідея всесвітнього союзу мусульман взагалі й тюрків зокрема відродилась і набула реальних рис на самому початку минулого століття. Біля її витоків стояла група відомих мусульманських політичних діячів Російської імперії, серед яких вирізнявся лідер кримськотатарських лібералів І.Гаспринський.

Після невдач зі створенням ліберальної тюрко-мусульманської легальної партії І.Гаспринський та його однодумці стали шукати більш перспективного способу поширення мусульмансько-ліберальної ідеології. Вони дійшли висновку, що культурний союз мусульманських націй здатний тісніше згуртувати їх у «змаганнях» з духовними цінностями Заходу, у збереженні своєї релігії, мови, літератури, традицій. З іншого боку, російсько-мусульманські ліберали не відкидали благодетельності досягнень європейської науки і техніки та пропагували необхідність засвоєння передових знань, близького ознайомлення з передовим досвідом у промисловості та підприємництві «Френкістану». Цього можна було досягти лише шляхом одержання високоякісної освіти в російських та західноєвропейських університетах. Так, І.Гаспринський виступав за органічний синтез оновленого, очищеного від схоластики ісламу з найкращими зразками християнсько-європейської цивілізації.

Ідея скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу вже висіла в повітрі суспільно-політичного життя мусульманських народів. На думку Рашида Ріда, відомий суспільно-політичний діяч, ідеолог Джемаль Аддін аль-Афгані та його єгипетський однодумець Мухаммад Абдо на шпальтах газети «Аль-Урвах аль-Вуткха» («Зв'язок, який не можна розірвати») запропонували скликати такий з'їзд ще в 1893 р. Через п'ять років подібну пропозицію висунув послідовник М.Абдо Р.Ріда на сторінках власного часопису «Аль-Манар» («Маяк»). Пізніше на сторінках націоналістичної газети Мустафи Каміля «Аль-Ліва» («Прапор») цю думку висловив Ібрагім бей Наїб.

Цю ідею експлуатували навіть белетристи. Відомо, що єгипетський мислитель, письменник і радикальний політик Абу аль-Рахман аль-Кавакібі використав укладений ним «Протокол» уявного Ісламського Конгресу, який начебто відбувся у Мецці у 1896 р. для свого досить популярного оповідання «Умм аль-Кура» («Мати містам»). Вигадка була настільки правдоподібною, що багато читачів були впевнені в тому, що така подія справді відбулася. Але всі ці пропозиції мали панісламістське політичне забарвлення. Як зазначив Т.Куттнер, всі вони були сконцентровані навколо єдиного нагального питання – «відродження Халіфату як дієвого політико-релігійного управління та його повернення до арабської династії».

Але не цю ідею сповідували російські мусульманські ліберали. Вони прагнули до радикальних змін у культурі, просвіті, економіці всього ісламського світу взагалі, а не повернення до раннього середньовіччя, з яким пов'язували панісламістську ідеологію, досить популярну в певних колах мусульманських громадських діячів.

Отже, саме після невдач з легалізацією «Бутюнрусіє іттіфак ель муслімін» І.Гаспринський відчув себе впливовим політичним діячем. У листі до лідера мусульмансько-ліберального руху російської імперії А.-М.Топчибашева він писав: «Перший довгий період мій й мого «Переводчика»

закінчився, починається другий, короткий, але, ймовірно, більш бурхливий період, коли старий педагог і популяризатор має стати політиком».

Головною метою І.Гаспринського та його однодумців було утворення об'єднання прогресивних сил мусульманського (передусім тюрко-арабського) Сходу на шляху до його культурного відродження. Враховуючи досвід партії «Бутюнрусіє іттіфак ель муслімін», вони чітко і недвозначно дотримувалися винятково просвітницького спрямування запланованого союзу, безперечно вважаючи, що надалі ця перша частина програми буде розширятися до економічних, а згодом і політичних пунктів.

Для реалізації своїх ідей І.Гаспринський наприкінці 1907 року виїхав до одного з найбільших центрів мусульманської духовності – Каїра. Столиця напівнезалежного Єгипту приваблювала І.Гаспринського з ряду причин. Насамперед, на його думку, це була друга столиця ісламу. Серед інших причин треба зазначити відносну прогресивність місцевого ісламського духовенства, величезний авторитет єгипетських мусульманських учених-теологів, певну демократичність тамтешнього суспільства, а також славу Каїра як загально визнаного центру арабського культурного й економічного життя. Крім цього, І.Гаспринський вважав, що перший Конгрес обов'язково має пройти в арабомовному місті, яке до того ж мало досить вигідне географічне положення. Політична ситуація в окупованому англійцями Єгипті мала сприяти спокою, якого не мала Туреччина напередодні молодотурецької революції. Зважаючи на це, він чітко зазначав, що, «збираючись у Каїрі, Конгрес матиме найменше побоювань і сумнівів».

Він навмисне не обрав столицю Османської Порти – місто Стамбул де клерикальне духовенство мало величезний вплив, відзначалося надзвичайною консервативністю і було здатне звести всі зусилля нанівець. Та й світська влада не вітала ідею І.Гаспринського. Прибувши до Стамбула, він не знайшов порозуміння в офіційних колах Туреччини. Великий візир Ферід паша «вважав можливим зберігати глибоке мовчання з приводу ініціативи Ісмаїла Гаспринського», – пише А.І.Іонова.

Навіть значно пізніше, у 1912 р., сам І.Гаспринський не змінив своєї думки і висловлювався з цього приводу недвозначно. «Ставлячись із повагою до оголошення конституції і до величчя Константинополя», він вважав, що Туреччина не мала права приймати I Всесвітній Мусульманський Конгрес.

Ще менше шансів мала столиця європейської дипломатії – Женева. Вона була визнаним центром з'їздів багатьох емігрантських політичних організацій, серед яких, до речі, було зовсім небагато мусульманських, та й ті мали сумнівний успіх серед своїх одновірців. Саме в силу цих обставин Женева виключалася зі списку потенційних місць проведення Всесвітнього Мусульманського Конгресу, хоча і вона розглядалася в числі претендентів на місце його проведення. Пізніше, за певних умов, І.Гаспринський вважав можливим проведення Всесвітнього Мусульманського Конгресу на території Франції.

Згодом І.Гаспринський запропонував таку схему щодо центрів проведення Всесвітніх Мусульманських Конгресів у майбутньому: перший має бути проведений все ж таки у Каїрі, другий – у Стамбулі, а третій – у Тегерані.

Дорогою до Єгипту І.Гаспринський та волзько-татарський культурний і політичний діяч Ю.Акчурін, який супроводжував його, відвідали Будапешт, де зустрілися з відомим орієнталістом професором Германом (Армінієм) Вамбері. (Відомо, що він тісно співпрацював з англійськими спецслужбами). Почувши про плани й наміри щодо скликання в Єгипті Всесвітнього Мусульманського Конгресу, професор Г.Вамбері відразу ж передав цю сенсаційну новину британським засобам інформації, які рознесли звістку по всьому світу. Отже, поки І.Гаспринський та Ю.Акчурін прибули до Каїра, всі вже знали про мету їхнього приїзду.

І.Гаспринський визначив дві умови, які здатні сприяти успіху задуманого: «Повна гласність і якнайповніше усунення всього, що могло б віддалено натякати на політику». Конгрес, на думку ініціатора, повинен був вирішувати винятково загальнокультурні завдання. І.Гаспринський не без підстав побоювався, що в іншому разі Росія, Туреччина і європейські країни могли б перешкодити скликанню задуманого форуму. Відчуваючи це, І.Гаспринський у листі до А.-М.Топчибашева писав: «Справа ведеться дуже обережно, тактовно і вправно охороняється від можливих перешкод». Значно пізніше І.Гаспринський з приводу проведення Конгресу писав, що «всякий, навіть суто розумовий, культурний рух на Сході, кидає Захід у піт і жар».

Як довів американський дослідник Т.Куттнер, І.Гаспринський на початку ХХ ст. не менше, ніж два рази відвідував Єгипет. Маються на увазі візити в справах Всесвітнього Мусульманського Конгресу, який було запропоновано провести у Каїрі. Перший візит І.Гаспринського відбувся на початку листопада 1907 р.

Увечері 1 листопада 1907 р. (25 рамазана) у салоні «Grand Continental Hotel», улюбленому місці відпочинку заможних каїрців, І.Гаспринський виступив із своїми «читаннями», які мали на меті заснування та організацію всесвітньої національної ради мусульман, «а також заходи, що ведуть до цієї мети», писала газета «Терджиман».

На зборах були присутні члени адміністрації, військові та цивільні чиновники, духовенство, іноземні дипломати, інтелігенція, арабські та європейські журналісти. Окрім працівників Російської дипломатичної місії і супутників І.Гаспринського, з імперії були присутні учні місцевих духовних шкіл і прочани, наприклад, мулла з Тамбовської губернії пан Урманчев. Багато каїрців юрмилися на вулиці «за браком місць» у салоні. Головуючий, відомий каїрський учений, редактор впливової арабської газети «Аль-Муєяд» Шейх-Алі Юсуф-ефенді з традиційною східною красномовністю відрекомендував публіці гостя з Криму, коротко розповівши його біографію.

Свою промову І.Гаспринський виголосив турецькою мовою (переклад арабською читався з аркуша). Характеризуючи сучасний стан мусульман у культурному, духовному, релігійному та громадському житті Росії, І.Гаспринський у яскравих тонах змалював досягнення «російських мусульман», підкреслив відродження в їхньому середовищі благородного інтересу до освіти, літератури і преси. Він зробив наголос на «доброзичливому та неупередженому» ставленні офіційної влади і російських законів до мусульман, що мешкають в імперії.

Оратор детально висвітлив проблеми народної просвіти, наголосив на необхідності якнайшвидшого введення загальної безплатної початкової школи і запропонував низку необхідних заходів для здійснення викладеної програми на практиці. Тут І.Гаспринський згадав і про деяких громадських діячів, невтомна праця яких на ниві освіти мусульман Російської імперії була особливо помітною. Серед них від відзначив відомих просвітителів, апологетів ліберальної ідеології сибіряка Хаджи Нігматулла, казанця Хаджи-Ахмета, оренбуржця Абдул-Гані Магфурова.

У той же час кримський гість звернув увагу слухачів на очевидний для всіх інтелектуальний та економічний занепад, повну апатію та заціпеніння в суспільному і культурному житті у більшості мусульманських країн. Для з'ясування глибинних причин подібного стану справ, для визначення заходів, необхідних для сприяння культурному та економічному відродженню ісламського світу, сприйняття ним плодів європейської цивілізації, він і запропонував зібрати представників мусульманської громади всіх соціальних прошарків і національних груп на Всесвітній Мусульманський Конгрес до Каїра. На думку оратора, такий Конгрес міг бути скликаний не раніше, ніж через рік або два, оскільки, безсумнівно, зустрінє безліч не лише технічних перепон. Для усунення протидії, що передбачалася з боку різних владних, релігійних і суспільних кіл, І.Гаспринський ще раз підкреслив необхідність термінового вилучення будь-яких політичних питань з порядку денного майбутнього Конгресу. Він раз у раз наполягав на абсолютній аполітичності задуманої справи. На думку Т.Куттнера цей виступ дав наочний приклад того, яким планувався Конгрес, якими мали бути обговорювані теми. Безперечно вони мають яскраво ліберальне забарвлення.

Промова І.Гаспринського переривалася численними оваціями слухачів, які поділяли його ідею. Коли він закінчив свій виступ, на кафедру піднявся колишній голова змішаного суду генерал Лятіф-паша Селім. Він особливо виділив ту частину промови І.Гаспринського, що стосувалася життя народів Росії, які сповідують іслам: «Ми бачили два важливі положення: перше – російські мусульмани йдуть шляхом прогресу, друге – російський уряд і російський народ людяно ставляться до мусульман. Тому від імені всіх мусульман Каїра приношу щиру вдячність Ізмаїл-бею, російському урядові й особливо російському народові». Цей виступ було опубліковано в найближчих числах багатьох арабських газет, він широко обговорювався читачами. Обговорення ж почутого і побаченого не обмежалося стінами готелю. Навколо нього та в прилеглих кав'ярнях збуджені слухачі продовжували говорити про лекції І.Гаспринського, про його діяльність, грандіозні ідеї та їх перспективи. Дні до і після виступу кримського гостя були оголошені в Каїрі «тижнем Гаспринського».

Відгуки на пропозиції І.Гаспринського, як свідчать передові статті впливових арабських газет, були в цілому позитивними. Наприклад, газета «Аль-Муєяд» повністю підтримала його аналіз проблем, притаманних мусульманському суспільству початку ХХ ст. До того ж саме вона зазначила, що у майбутньому Конгресі закладено конфлікти, пов'язані з неузгодженими теологічними поглядами їх учасників. У публікаціях «Аль-Ліва», виділено роль Конгресу як сили, яка може змобілізувати мусульманські сили світу. До того ж автори статей запевняли своїх християнських читачів, що їм не доведеться перейматися уявними проявами релігійної нетерпимості в дії. Інтерв'ю члена оргко-

мітету Конгресу Шейха аль-Бакрі, яке опублікувала «Аль-Ахрам» показало, що певні кола з числа організаторів намагаються надати форуму релігійного відтінку. У свою чергу «Аль-Манар» дала обережне схвалення ідеї. Більше того, вона попереджала й про політичний спротив, на який можуть наразитися організатори Конгресу. Каїрська газета «Аль-Мукаттам» навіть пропонувала розширити лави Конгресу залученням до його роботи представників немусульманських народів Сходу. Але така пропозиція викликала заперечення самого І.Гаспринського, хоча він і закликав до співпраці зі східними народами різних релігійних конфесій. Схвальні відгуки щодо проведення Конгресу надійшли від мусульман Східного та Російського Туркестану, Закавказзя, Криту тощо.

Відразу після першого візиту І.Гаспринського до Каїра було скликано спеціальну нараду із впливових арабських діячів для подальшого обговорення його пропозиції. Вона збиралась у будинку відомого каїрського сановника Селім аль-Башрі. Нарада обрала з поміж себе розпорядчий комітет Конгресу. На думку Т.Куттнера, він був організований з осіб якнайширшого діапазону політичних думок та релігійних уподобань. Інколи вони належала до полярно протилежних ліберальних угруповань. Наприклад, певна частина членів розпорядчого комітету належали до апологетів панарабістської ідеології Абдарахмана аль-Кавакібі (1849 – 1903), який виступав проти деспотизму та релігійного фанатизму, за народовладдя. Інші поділяли думки відомого прогресивного арабського діяча, ісламського реформатора муфтія Мухаммада Абдо (1849 – 1905), який, як відомо, виступав за парламентаризм та свободу особи. Мабуть це стало однією з причин того, що Конгрес із яскраво вираженою ліберальною ідеологічною платформою врешті-решт не відбувся. Це спонукає до більш прискіпливого погляду на політичне кредо найбільш впливових членів розпорядчого комітету Всесвітнього Мусульманського Конгресу.

Голова розпорядчого комітету Селім аль-Башрі був мударісом (керівником, ректором) всесвітньовідомого та впливового медресе «Аль-Азхар». Багато хто вважав, що він відзначався традиціоналістичними уподобаннями. Як припускав Т.Куттнер, його було обрано головою аби послабити острахи, що запропонований Конгрес матиме політичну спрямованість, і надати йому релігійної ортодоксальності.

Заступником Селіма аль-Башрі було обрано Мухаммада Тафік аль-Бакрі, який мав досить впливові політичні позиції. Він представляв прогресивний, ліберальний напрямок думок у єгипетському суспільстві. М.Т.аль-Бакрі намагався підтримувати конституційний лад у Єгипті. Він отримав хорошу європейську освіту, де перейнявся ліберальними ідеями. У своєму досить відомому творі «Ль іль Іслам» («Майбутнє ісламу») М.Т.аль-Бакрі пов'язав свої ліберальні ідеї з ісламом та мусульманським суспільством взагалі.

Шейх Алі-Юсуф, редактор газети «Аль-Муайяд», був також фундатором право-ліберальної «Партії реформ». Вона підтримувала ідею конституційної монархії, певних демократичних реформ і навіть стояла на позиціях колабораціонізму. Більше того, вона була політичним опонентом партії «Хізб аль-Ватан» («Партія Вітчизни»). Шейх Алі-Юсуф був довіреною особою єгипетського хедіва Аббаса II Хільмі (1874 – 1944).

Брати Аль-Азії були сирійськими емігрантами й активістами арабського національного руху. Один з них, Хаккі Аль-Азія, з плином часу став секретарем патріотичної сирійської «Партії Децентралізації», яка ідеологічно стояла на національно-ліберальних засадах і політично протистояла молодотурецькому комітетові «Іттіхад ве тераккі» («Об'єднання та прогрес»). Рафік Аль-Азія став одним з семи впливових політиків, яким було направлено так звану «Британську Декларацію» від 16 червня 1918 р. Як відомо, вона була присвячена арабським національно-патріотичним прагненням.

Умара Лутфі було обрано секретарем Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Він був впливовим лідером першої єгипетської націоналістичної партії «Хізб аль-Ватан». Її політичною програмою було встановлення конституційного ладу і створення національного уряду. Вона висунула антиімперіалістичне гасло «Єгипет для єгиптян». На початку XX ст. постать Умара Лутфі була ще досить відомою у націоналістичних політичних колах.

Письменника та журналіста Ахмада Хафіза було обрано на посаду скарбника Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Він колись був секретарем єгипетського хедіва Аббаса II Хільмі, пізніше став активістом найбільшої політичної партії «Хізб аль-Вафд» («Партія делегації»). Вона стояла на демократичних та ліберальних принципах, відстоювала національні інтереси та кілька разів протягом першої половини XX ст. перебувала при владі у Єгипті. Ібрагім аль-Хілбаві поділяв ліберальні принципи в політиці. Саме тому він з часом очолив помірковану «Ліберально-конституційну партію», створену право-націоналістичними членами «Хізб аль-Вафд».

Для закріплення успіху й популяризації своїх ідей І.Гаспринський задумав надрукувати свій виступ і промови єгипетських однодумців арабською, турецькою, перською, французькою та російською мовами, використовуючи власні поліграфічні можливості та видавничий потенціал арабських одновірців. Найповніше він відбив події у Каїрі на сторінках своєї відомої й авторитетної газети «Терджиман», що видавалася в Бахчисарай.

Очевидно, І.Гаспринський та його однодумці мали конкретною метою сприяти об'єднанню одновірців на теренах Російської імперії навколо ідеї скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Мабуть, саме тому він планував уже на початку травня 1908 р. здійснити двомісячне турне місцями компактного проживання тюрко-мусульманських народів. Спочатку з Криму в напрямку Батумі – Баку – Бухари – Ташкента – Оренбургу – Уфи – Троїцьку – Петропавловська. Зворотній шлях ним було заплановано через Казань – Москву – Санкт-Петербург, «а там побачимо».

Більше того, для повного успіху справи потрібно було переконати світ у належній безпеці, доцільності і навіть вигідності скликання такого Конгресу мусульман. Даючи максимально обережну оцінку перспективам Конгресу, німецький учений-сходознавець М.Хартманн назвав план І.Гаспринського ретельно і розумно розробленим. Пізніше, у 1910 році, редакція паризького журналу «Revue du Monde musulman» навіть внесла пропозицію про нагородження І. Гаспринського Нобелівською премією Миру.

З Каїра до редакції газети «Росія» 7 (20) жовтня 1907 року І.Гаспринським було відправлено листа, щоб «звернути увагу російської громадськості на основну ідею Конгресу та запобігти поспішним висновкам до більш детального ознайомлення з суттю справи». Для просвітителя був важливим правильний погляд і співчуття «освіченого суспільства», на сприяння котрого І.Гаспринський покладав багато надій в ім'я раніше проголошеного ним «гуманітарного завдання». Російські газети помітили нові, неординарні думки просвітителя. Спираючись на татарські джерела інформації, газета «Русь» повідомляла своїх читачів, що «з'їзд, який скликається за ініціативою кримського публіциста Гаспринського, має на меті всесвітнє об'єднання мусульманства, з'ясування причин їх культурної відсталості». Тоді ж «Русское слово» відзначало «повну відсутність у програмі з'їзду політичних питань», від себе додаючи, що необхідно розглянути на ньому і вирішити блок релігійних питань. Взагалі російські репортери визнавали, що І.Гаспринський є автором дуже «оригінальної ідеї».

Активними противниками скликання Конгресу стали, насамперед, офіційні кола Осаянної Порти. Газета «Аль-Акрам» повідомила, що в грудні 1907 р. під час повернення з Єгипту в Росію І.Гаспринський зробив невеличку зупинку у Стамбулі. Представники османського уряду намагалися відмовити І.Гаспринського від ідеї проведення Конгресу. Вони непокоїлись, що Конгрес може стати місцем осуду політичного курсу та адміністративних дій у підвладних Туреччині провінціях. Стамбульській пресі було запропоновано виступити з осудом ідеї проведення Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Кореспондент «Аль-Манар» стверджував, що дії І.Гаспринського спричинили навіть листування султана з хедивом. Турецький володар заборонив зупинки прочан до Мекки у Каїрі. Це занепокоєння поділяв також уряд єгипетського хедива.

Тим часом кількість противників плану І.Гаспринського збільшилась і за рахунок російських мусульманських діячів. Публіцисти цього табору звинувачували І.Гаспринського навіть у тому, начебто він не має чіткого уявлення ні про мусульман (!), ні про те, яким чином здійснюється прогрес і регрес у житті народів. Тенденційно назвавши Конгрес «панісламістським», а його автора і пропагандиста «архіфанатиком», сходознавець та видавець опозиційної до бахчисарайського «Терджимана» тифліської газети «Шаркі Рус» («Російський Схід») М.Шахтаїнський у відповіді на лист І.Гаспринського до газети «Россия» взагалі поставив під сумнів доцільність проведення такого міжнародного форуму. Стверджуючи, що у мусульман немає вчень, думок, переконань та ідей, критик запитував: що вони можуть сказати один одному? Лякаючи російську та європейську громадськість, М.Шахтаїнський підкреслював, що в разі скликання Конгресу світові буде тільки гірше, адже «він посилює фанатизм, мусульмани ще сильніше боротимуться проти європейської цивілізації і ще більше прискорять своє вимирання».

Але головні контраргументи на шальки терезів поклали, звичайно ж, офіційні російські структури – міністерств закордонних і внутрішніх справ, які тісно співпрацювали. Про це свідчить той промовистий факт, що уже 19 червня 1908 р. товариш міністра внутрішніх справ надіслав міністру іноземних справ переклад російською мовою «Запрошення» та «Статуту Всесвітнього Мусульманського Конгресу».

До того ж, визнаючи, що виступ І.Гаспринського в «Grand Continental Hotel» «викликав серед присутніх дружню маніфестацію на адресу Росії», чиновник Управління російським дипломатичним агенством у Каїрі пан Всеводський у доповіді від 27 жовтня 1907 року зазначив: «навіть чи можна визнати щирим твердження Ісмаїл-бея про відсутність політичного значення міжнародного мусульманського з'їзду. Якщо це станеться, то розвиток загальної культурної єдності уже існуючого релігійного зв'язку не може, мені здається, не сприяти зміцненню та поширенню серед мусульман прагнення також і до політичного їх об'єднання». Сам І.Гаспринський відчував те ж саме. Так, у квітні 1908 р. він писав, що, не кажучи вже про результат І з'їзду Конгресу, «сам факт буде мати величезне значення», про що йому заявляли його єгипетські однодумці.

Важливим питанням для І.Гаспринського, його однодумців, організаторів Всесвітнього Мусульманського Конгресу була дата його скликання. У своєму зверненні Селім аль-Башрі просив підтримати дату напередодні хаджу до святих місць ісламу у 1908 р. Цей термін влаштував і самого І.Гаспринського. Але молодотурецька революція в липні 1908 р. не сприяла встановленню остаточної дати й місця проведення Всесвітнього Мусульманського Конгресу.

Активність І.Гаспринського та його однодумців наводила на думку, що Всесвітній Мусульманський Конгрес буде скликано найближчим часом. Минув рік, але про це не було й мови. Вже у вересні 1909 р. І.Гаспринський намагався відродити ідею, отримавши підтримку турецьких націоналістів на його скликання. Він відвідав Стамбул, де його пропозицію підтримали лідери «Комітету за Союз та Прогрес». «Терджиман» і стамбульська преса зробили спільну заяву, що Всесвітній Мусульманський Конгрес буде скликано 31 січня 1911 р. Фактично це було останнє офіційне комюніке стосовно Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Однак він так і не відбувся.

Залишилося встановити, чому Всесвітній Мусульманський Конгрес не відбувся. Ретроспективно здається, що було досить сил, які працювали проти проведення цього форуму. По-перше, ідеалістичною була думка І.Гаспринського, ніби саме Каїр здатний забезпечити свободу для проведення Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Його проведення було політично не вигідне як англійській, так і турецькій владі. Британські політики боялися жупела панісламізму. (Саме англійська колоніальна адміністрація заборонила випуск газети «Аль-Нахда»).

Османська держава відчувала потужну політичну кризу і, безумовно, цей форум був не на користь імперії, що розвалювалася. Уряд султана Абдул Азіза ставився до ідеї І.Гаспринського з неприхованою ворожістю. Більше того, нова турецька революційна влада не відчувала нагальної потреби у проведенні Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Вона не виявила потрібної активності, і це можна розглядати як відсутність політичного інтересу. Пізніше й молодотурки повністю відкинули можливість проведення цього форуму. Принаймні, вони не бажали брати участь у ньому. Безперечно, це істотно підірвало ідею І.Гаспринського. Без участі Туреччини взагалі не могло бути мови про «Всесвітність» майбутнього Конгресу. У такому вигляді він міг бути дещо обмеженим.

Поступово навіть у лавах прихильників скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу з'явилися опоненти цій ідеї. Серед них найбільш активним був Рашид Ріда – відомий апологет неортодоксального ісламу («Salāfiyah»). Він різко висловлювався про відсутність у програмі форуму чітких релігійних блоків. Більше того, Р.Ріда закидав прихильникам ідеї проведення Всесвітнього Мусульманського Конгресу те, ніби він не планувався не як конфесійний, а як соціальний. Він критикував І.Гаспринського за те, що той начебто підтримував турецький націоналізм і мову на шкоду арабським народам і мові.

Коли Р.Ріда зрозумів позицію І.Гаспринського, він відмовився від проведення Всесвітнього Мусульманського Конгресу і, навіть активно протидіяв реалізації такої пропозиції. Найбільш чітко він висловився про це дещо пізніше в інтерв'ю одному бахрейському кореспондентові. Більше того, тепер Р.Ріду не влаштувало й місце проведення такого Конгресу. Натомість саме він висунув ідею скликання так званого Халіфатського Конгресу. Він запропонував проводити ісламські форуми чи у Мекці, чи у Медині.

Отже, існували впливові сили у британській колоніальній адміністрації, у турецькій владі та серед арабських ісламських ортодоксів-салафітів. Безперечно, це не сприяло справі якнайшорішого скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу, запропонованого І.Гаспринським та його однодумцями. Не дивно, що після такої протидії пристрасті навколо пропозиції І.Гаспринського потроху вщухли. Цьому активно сприяли силові державні структури Європи та Туреччини, які розгадали задум І.Гаспринського і побоювалися, що об'єднання в культурі стане першим шаблоном до розвитку в мусульманських націях самосвідомості, а надалі й економічної незалежності.